

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЕРБАЛІЗАЦІЮ ПОВЕДІНКОВОГО ТАБУ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛЯСЬКИХ ГОВІРКАХ

Любов Фроляк

Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest opisowi struktury i semantyki formuł tradycyjnych zakazów określonych czynności, związanych z obrzędowością doroczną w gwarach podlaskich. Przedstawiono obligatoryjne elementy strukturalne, opisano konstrukcje temporalne, określono środki leksykalne i gramatyczne, służące do wyrażenia tabu zachowań, zwrócono uwagę na znaczenie atrybutów obrzędów dorocznych jako elementów światopoglądu nosicieli gwar podlaskich w formułowaniu tradycyjnych zakazów określonych czynności.

Słowa kluczowe: tabu zachowań, obrzędy doroczne, językowy obraz świata, gwary ukraińskie Podlasia

Світоглядні особливості та закономірності формування і побутування в часі мовної картини світу слов'ян, яка відображається, зокрема, в системі народних вірувань, завжди перебували під пильною увагою науковців – етнографів, діалектологів і етнолінгвістів. У мовознавчих працях, присвячених вивченню українських народних звичаїв і обрядів (М. Бігусяк, В. Дроботенко, В. Конобродська, І. Магрицька, Н. Хібеба та ін.), лексики традиційних ремесел (І. Ніколаєнко, Т. Ястремська), найменувань предметів побуту (К. Глуховцева), одягу й прикрас (Г. Гримашевич, І. Грицанова), своє місце знаходить і опис магічних дій, звичаєвих приписів і заборон, з якими пов'язаний реалемний план цих наукових розвідок. На цей матеріал звертають увагу учені в численних працях, присвячених календарній обрядовості українців у Польщі (І. Бессараба, І. Ігнатюк, О. Горбач, Н. Андросюк, Є. Юзько, Є. Рижик, А. Дудек-Шумигай та ін.). Однак в українському мовознавстві ще бракує спеціальних досліджень структури і специфічних засобів вербалізації традиційних, усталених звичаями норм поведінки – приписів, рекомендацій і заборон певних дій в українських говорах, зокрема в ареальному аспекті. Не піддавалися опису засоби вираження традиційних заборон і звичаєвих рекомендацій в українських говірках поза межами України. Не вивченими залишаються засоби вираження поведінкового табу в українських говорах на території Польщі, які, перебуваючи на периферії мовного материка, з одного боку, зберігають архаїчні мовно-культурні риси, а з іншого – зазнають впливу суміжних мовно-культурних регіонів, а отже,

ставлять перед дослідниками ряд визначених цими умовами наукових проблем.

У цій статті звернемо увагу на питання структури висловлень та сукупності лексичних і граматичних засобів, які вербалізують звичаєві приписи і заборони, пов'язані з календарними обрядами, у підляських говірках. Матеріали дослідження зібрано експедиційним методом у кількох населених пунктах на території Підляшшя в 2005–2010 рр., а також тут використано тексти, які наведено у науковій літературі з питань календарної обрядовості регіону.

Розглядаючи семантику і структуру висловлень, які вербалізують звичаєві заборони та приписи традиційної поведінки, ми беремо до уваги те, що поведінкове табу в системі народної культури стосується різноманітних сфер життя:

1) це звичаєві приписи побутової щоденної поведінки (напр., *не можна перемішувати їжу ножем; не можна виносити сміття з хати після сходу сонця; не можна вступати в розливу кимось воду*, тощо);

2) це заборони, які стосуються сфери виховання дітей (напр., *не можна сушити пелюшки надворі після сходу сонця; не можна виливати воду з купелі дитини на дорогу*);

3) це заборони виконання певних дій під час родинних обрядів – народження дитини, хрестин, весілля, поховального обряду і поминок (напр., *не можна купувати наперед речей для новонародженого; не можна, щоб впала обручка під час вінчання; не можна дивитись на поховальну процесію через вікно; не можна переходити покійнику дорогу*);

4) це також приписи поведінки під час календарних свят чи проведення календарних обрядів (напр., *не можна нічого робити на Михайлове чудо*).

Як показали попередні дослідження українського діалектного матеріалу¹, формули висловлень, які містять заборони певної чинності чи приписи звичаєвої поведінки і стосуються повсякденних побутових дій, а також сімейної обрядовості, найчастіше мають двочленну форму: формулювання звичаєвої вимоги чи норми і вираження наслідку дотримання чи недотримання припису або заборони. Аналіз текстів, які містять опис календарних обрядів, виявляє дещо іншу структуру формулювань звичаєвих заборон.

Правила звичаєвої поведінки, пов'язані з календарними святами, неоднорідні за своєю семантикою, за загальним значенням їх можна віднести до кількох категорій: це заборони певних дій на певний період, які стосуються всіх членів мовно-культурної групи чи для окресленого кола осіб; це також рекомендації обов'язкових ритуальних дій, а також правила

¹ Л. Фроляк. *Вербалізація поведінкового табу в українських східностепових говірках* [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Wyd. UMCS, Lublin 2008, s. 55–68.

виконання звичаєвих магічних обрядодій (захисних, спрямованих на певні зміни в природі чи житті людини).

Різноманітні також джерела походження звичаєвих приписів, серед яких можна вирізнити заборони / приписи, пов'язані з релігійними переконаннями (канонами), зокрема, з вимогами християнської релігії, напр., рекомендації щодо дотримання посту, піст, заборона певних видів робіт під час означеного календарного періоду і под. Знаходимо тут також формулювання поведінкових заборон, які виникають з дохристиянських вірувань або які є частиною народної педагогіки.

Найбільш поширеними є приписи щодо дотримання посту в певні дні тижня, а також календарні періоди, напр., *Найб'іл'ши п'іст / то ўже такий п'іст / шо ўже н'іхто ни|де / і |д'іт'ам / і то |п'етниц'а і су|бота / ниц такого не да|вали |йісти //* Ставища). Піст може бути строгим, тобто вимагати повної відмови від їжі: *І ўже от четвер|га до |пасх'і ни|хто не |йіс'ц' / ўже жел'ни|кує //* хто |тико |ўвечири |четвер / ўже с |церкви |приходиш ни |йіш // аж на |паску хри|стос вос|крес засп'і|вайут / то|гда ўже |можно |зйісти св'а|чоного // (Ставища); . Під час Різдвяного посту, який триває 40 днів, починаючи з 28 листопада, приписується відмова від гуляння, солодошів та їжі тваринного походження: *Пост / ка|зали |шоб ни |йісти ўже ни|чого // Жеб було |посне та|коє // жеб |мн'аса не було //* (Ставища). Така заборона супроводжується рекомендацією перед постом вимити весь посуд, яким користувалися для приготування скоромної їжі: *Дереу|н'ани ложк'і бу|ли / мусимо |йіх |вим'іти / бо |йак ше |перед |постом / то |й|дет у|с'і ско|ромне [...] / Глушч той треба повим'і|вати //* (Ставища). Подібну рекомендацію записала А. Дудек-Шумигай на Південному Підляшші в с. Вирики: „Вігілія – це пісний день, отже, господині чистили посуд піском, дбаючи про те, щоб у посуді, в якому будуть готувати святкові страви, не залишився навіть запах м'яса”².

Періоди посту поєднуються з періодами, коли не можна робити весілля: *Йаг ўже |бат'ушко о|с'в'атит |воду / [...] / То|гда ўже / |каже / |можно |йіхати ў сва|ти // по водо|хрешчен'йов'і ўже |можно було ве|с'іл':е ро|бити / ўс'утко до |вел'кого по|ста (Ставища).*

Протягом календарного року звичаєм визначено також дні, коли заборонено виконувати певні господарські дії або взагалі не дозволяється працювати, але можна виконувати певні ритуальні дії, напр., ... *то н'іц ни |можно ру|бити то нази|вайуц'а |св'ічкі ут рузд'ва ду ну|вого |року ше |як в |мена д'ід буў ше муї д'ід ду |нового |року чи на |нови рік то коп ни|хто ни |чистиў / ни |чухаўс'а [...] н'іц спии |станеш |тико та|коє ни |можн'а було // то н'іц |вечур ни ру|били / бо ни |можно бу|ло ру|бити / а ўже на св'ато /*

² А. Dudek-Szumigaj, *Nominacja obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia*, Praca doktorska, Lublin 2005, s. 23. Пор. також: N. Androsiuk, *Obrzędy związane z wigilią Nowego Roku i wigilią Trzech Króli na Białostocczyźnie [w:] Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim*, Ryki 2003, s. 87–100.

йак рузд¹во ўже коп була² с³ічка на⁴р⁵ізана і д⁶рова ў⁷ хати на⁸рубани // на⁹ нови р¹⁰ік шо¹¹ треба¹² гр¹³ішми було¹⁴ митис¹⁵’а ка¹⁶зали коп були¹⁷ ц¹⁸’іліі р¹⁹ік гр²⁰оши // (Костомлоти).

Частина заборон або рекомендацій стосується дотримання звичаю щодо конкретних дій під час календарних свят, напр., дітям не дозволялося в Великодню неділю брати участь в обрядових іграх: *Навет на¹ перши ден’ на² виб³ітки не ішли / бо / каже / йак⁴ тико⁵ будеш⁶ битис⁷’а на⁸ йейц⁹’а / то пал¹⁰’ц¹¹ і будеш¹² зб¹³’івати / пазур¹⁴’і на¹⁵ ног¹⁶ах* // (Ставища).

Розгляд говіркових текстів, які містять звичаєві приписи, рекомендації чи заборони, показав, що до їх складу входять такі обов’язкові елементи: темпоральні конструкції, які визначають час дії заборони чи припису; формула заборони / припису; визначення елементу матеріальної чи духовної культури, який формує поведінкове правило. Аналіз також виявив, що формулювання наслідку дотримання чи недотримання звичаєвих приписів у текстах, які описують календарні обряди, не належить до обов’язкових елементів вербалізації поведінкового табу. Розглянемо засоби вираження названих вище обов’язкових складових висловлень, які означають звичаєві норми поведінки.

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА ТЕМПОРАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ФОРМУЛЮВАННІ ЗАБОРОН / РЕКОМЕНДАЦІЙ ЗВИЧАЄВИХ ДІЙ

Заборони певних дій та приписи ритуальної поведінки у текстах календарної обрядовості завжди пов’язані з конкретно визначеним часом – святковим періодом, днем свята або годиною святкового дня, – що в аналізованих текстах вербалізується в локативно-темпоральних конструкціях.

Функцію локалізації в часі в аналізованих текстах виконують словосполучення з різною часовою семантикою:

а) словосполучення, які не конкретизують день чи час у межах святкового періоду, з прийменником *на* + *Зн.в.* назви свята, напр., *на¹ новий год, на² кол³’аду, на⁴ паску, на⁵ йана; На⁶ боже наро⁷дзен⁸’е то⁹ т¹⁰’іко¹¹ ход¹²’ат з тв¹³’аздойу / йак¹⁴ хто¹⁵ хоче / то¹⁶ на¹⁷ новий год іде з тв¹⁸’аздойу і на¹⁹ три²⁰ крол²¹’і іде* // [...] *і то²²п²³’іро так²⁴ само* // (Ставища); *На¹ М²’іколу / то³ у нас зап⁴’ікали лон⁵ки* // (Ставища).

Подібну структуру мають словосполучення, які уточнюють день названого в них чи у контексті святкового періоду: *На¹ перши ден’ / то сн²’адал³’і / а на⁴ друг⁵’і ден’ воло⁶ч⁷’ебно давал⁸’і / намет на⁹ перши ден’ на¹⁰ виб¹¹’ітки не ішли* // *А ўже на¹² друг¹³’і ден’ то¹⁴ д¹⁵’іти чередойу б¹⁶’егайут по си¹⁷лов¹⁸’і і кажди¹⁹ носит²⁰ йайка і виби²¹’вайе або ка²²ч²³’ейе з гурки* (Ставища).

б) словосполучення, які називають день або період заборони / дозволу / обов’язковості чинності, з прийменником *в* + *Зн.в.* назви свята чи календарного періоду, напр., *в¹ пнтр²’іўку, ў³ піст* та под.; напр., ... *мусово в*

ту пи|трівку так |д'ім'ум ска|кати / ў|же тий| ку|палничк'і спи|вати (Костомлоти).

в) сполучні конструкції, які з'єднують частини складнопідрядного речення з підрядним умовно-часовим, яке вводиться сполучним словом як + Н.в. назва свята чи календарного періоду, що співвідноситься з відносним словом то: Ко|гда|с' у нас / й|ак тут була |тр'і|ц'а / то ў|же ў |каждому дво|р'і бу|ў май // (Ставища); А ў|же й|ак Н'і|кола / ў|же то|гда |в'іх|ц'е чоло|вики по|став'а|т // (Ставища);

г) словосполучення з прийменником по + Д.в. назви свята, які позначають час після названого свята, напр., по водо|хре|щен'і|ов'і; ... а по |в'і|дин'і / по |тому |тижн'ов'і / то ў|же ўс'і розд'в'анийі п'і|сн'і сп'і|вали ўс'і // (Ставища).

г) словосполучення з прийменником до + Р.в. назви свята, які позначають час, що передус названому святу чи календарному періоду, напр., до |вел'кого по|ста; До |в'і|дин':а / то |ше ни сп'і|вали / (Ставища).

д) словосполучення, що називають певну годину чи частину доби, коли заборонено / дозволено щось робити чи потрібно виконати певну магічну дію, напр., ... ў|же |пи|рид |ўс|ходом |со|нц'а / же|б за|ми|сти / ко|п |см'і|т':а ни бу|ло / ко|п на |по|лу |чи|сто // а й|ак бу|де |см'і|т':е / то на |по|лу |мно|го |з'і|л'а бу|де |ру|сте" // (Костомлоти);

є) конструкції, які називають окреслену звичаєм умову (що полягає у послідовності дій, участі визначених осіб, появі певних природних ознак, тощо), за якої дозволено щось робити чи потрібно виконати певну магічну дію, напр., ка|ч'ей|ут коро|вай // йд'ом ка|ч'ети коро|вай // і ўс'і йд|ут /х|то |хо|че // і й|аг ў|же зб'і|ру|ц'а та|кийі / с'а|дай|ут там і |мо|жна то|гда ў|же |ви|п'і|ти / ви|п'і|вай|ут і за|ку|си|вай|ут // (Ставища); ...й|ак по|са|д'а|т |па|ску / то ху|ч'і|й / та|ко|йе по|ми|ло ко|лис' бу|ло / та|ка|йа ко|ц'у|ба / ху|тко ўс'і |тийі с' |ха|ти / шо|б ни|где ни|й|ака хо|р|оба не бу|ла // (Ставища); І ў|же от |чет|вер'га до |па|сх'і ни|х|то не й|іс'ц' / ў|же же|л'ни|ку|є // х|то |ти|ко |ў|веч|ири |чет|вер / ў|же с' |цер|кви |при|ходи|ши ни |й|іи // а|ж на |па|ску хри|стос во|с|крес |засп'і|вай|ут / то|гда ў|же |мо|жно |зйі|сти св'а|чо|ного // (Ставища).

е) сполучення означального займенника цілий („весь”) із назвою календарних періодів чи свят, яке підкреслює тривалість заборони / дозволу певної чинності чи обрядодії, напр.: Ці|лий п'і|ст ни|х|то не й|іст / ўс'і|шо|б во|ло|че|бно |да|ти // (Ставища).

Подібні локативно-темпоральні конструкції функціонують і в інших підляських говірках, порівн., напр., із текстами в записах А. Дудек-Шумигай: ...но |при|носи|ли |с'і|но / там |тро|шки ро|скла|дали // то |ще |при|носи|ли ко|ло|си |ж|ита / |ста|ў'а|ли дес' ф |ку|т|кови там / ф' |ха|ти / на|зи|вали |той|е ко|л'а|да // бу|ло до во|дохри|ши|ча // (Яблечна); ко|л'а|тка сто|й|ала ў нас до кри|щен'я // (Носув); му|й бра|т хо|д'і|у с' херо|да|ми / то

ўже во'ни хо'д'іл'і ц'ілий час / од руз'два до трох'крул'і // (Ортель К.); і йаг ўже пересп'івали/ то йім'треба'дати кол'ад'нойе // (Кобиляни) та ін.³

Досить часто у досліджуваних текстах семантика названих вище темпоральних іменниково-прийменникових конструкцій дублюється прислівником *тог'ди*: На Йур'я / то тог'ди б'ірут бутил'ку / і дут на поле і можна тог'ди вип'іти // (Ставища).

Обов'язковість дотримання / зняття часового обмеження підкреслюється вживанням у таких текстах підсилювально-обмежувального прислівника *щче* або *вже*, напр.: і йаг ўже пересп'івали ...//... ўже пирид ўсходом сонц'а / жеб зами'сти / коп см'іт':а ни було ...//...у нас йак тут була тр'ійц'а / то ўже ў'каждому дво'р'і май //.

Значна частина темпоральних конструкцій у текстах, записаних у різних населених пунктах Підляшшя, містить співвідносне слово *то*, яка вносить до висловлювання семантику умовно-наслідковості, тобто настання свята чи певного календарного періоду або визначеного звичаєм моменту свята сприймається носіями говірки як умова виконання чи невиконання окресленої чинності, напр.: А ўже йак Н'ікола / то ўже тог'ди в'іхц'е чоловіки по'став'ат // (Ставища); На боже наро'дзен':е / то т'іко ход'ат з гв'аздоу // (Ставища); На Йур'я / то тог'ди б'ірут бутил'ку // (Ставища);... ўже до М'іколи то па'сеи скр'із' / коро'ви можна па'сти по вс'іх лон'ках // (Ставища). Звернімо увагу, що співвідносне слово *то* у наведених вище прикладах з'являється не тільки у реченнях зі сполучним словом як (як+ назва свята чи як + назва чинності, ситуації), але й у простих реченнях з темпоральними іменниково-прийменниковими конструкціями.

Вживання співвідносного слова *то* в умовно-часових конструкціях на позначення святкового періоду чи календарної дати, яке не притаманне українській літературній мові, знаходимо також у записах з інших населених пунктів Підляшшя, напр., ... херо'ди хо'дили / то ўже на ти'ех крул'і / ну ти'ех крул'ах / то ўже так / коли там йім випа'дало / то таг ўже хо'дили // (Жукув)⁴ ... ду н'ового р'оку чи на н'ови рік то коп нихт о ни ч'истивни ч'ухавс'а ніц'спиш // (Костомлоти).

Отже, вживання прийменниково-іменникової конструкції з умовно-часовим значенням *на*+ *Зн.в. назви свята*, *до*+ *Р.в. назви свята*, *по*+ *Д.в. назви свята* у сполученні зі співвідносним словом *то*, яке вводить до речення власне формулювання заборони / наказу, вірогідно, можна вважати діалектною синтаксичною рисою, притаманною підляським говіркам, хоч це твердження ще потребує подальших досліджень на ширшому матеріалі.

³ A. Dudek-Szumigaj. *Nominacja obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia*, Praca doktorska, Lublin 2005, s. 62.

⁴ A. Dudek-Szumigaj, *Ibid.*, s. 23.

Таким чином, умовно-часова конструкція визначала свято чи календарний період як не тільки час, але й умову заборони /дозволу / обов'язковості певної чинності, а дата чи період традиційного календаря виступали своєрідною часовою межею, з одного боку якої була дійсною заборона певних ритуальних чи повсякденних дій, а з іншого – дозвіл на їх виконання або рекомендація звичаєвої поведінки.

Засоби вираження заборони / дозволу / обов'язковості дії у текстах календарних обрядів

Крім темпоральної конструкції, яка визначає часові межі заборони чи припису традиційної поведінки, обов'язковим елементом вербального вираження звичаєвої заборони / дозволу, пов'язаних з календарними обрядами, є предикативна одиниця, яка передає поведінковий припис чи табу. Незалежно від конкретних граматичних засобів вираження, усім конструкціям притаманна бажальна модальність, в значній кількості випадків – оптативність.

Серед засобів вираження заборони / дозволу / обов'язковості дії у текстах календарних обрядів підляських говірок знаходимо різноманітні синтаксичні конструкції за модальністю та за відношенням до особи – виконавця дії.

Тут насамперед функціонують такі заперечні конструкції:

1) предикативна конструкція *не + особова форма дієслова* у теперішньому абсолютному часі або минулому з додатковим значенням узагальненості на позначення забороненої звичаєм дії, при цьому обов'язковість дотримання заборони не викликає сумніву: *'воду не' 'с'в'ат'ам' //* (Ставища); названу вище конструкцію доповнює обмежувальний прислівник *ўже*, який вказує на наявність часової межі дозволеності означеної дієсловом чинності (*ўже не + дієслово* на позначення забороненої чи дозволеної дії): *ўже на буг ни 'х'одат' / бо то ни 'можна бу'ло на буг //* (Костомлоти);

3) складений предикатив з модальним словом *не 'можна ('можно) + інфінітив* забороненої чи дозволеної дії; є формулою передачі узагальненого досвіду і виражає заборону певної дії чи рекомендацію тимчасового утримання від окресленої дії: *На Воз'движеніе до 'л'іса не 'можна 'ї'ти / бо ўс'і у'ж'і хо'валис'а* (Ставища). Цю конструкцію в аналізованих текстах часто поширюють обмежувальні прислівники *ўже* і *ше*, які становлять важливий елемент – означають наявність часової межі заборони /дозволу певної поведінки: *ше не 'можна + інфінітив* забороненої чи дозволеної дії; *ўже не 'можна + інфінітив* основного дієслова, ... *ў кого д'іти ўм'ірали / то ше ни 'можно 'ї'сти //* (Ставища); ... *'св'ічк'і то н'іц ни 'можна ру'бити / то називайуц'а 'св'ічк'і* (Костомлоти);

4) складена предикативна конструкція *ни 'майт 'права + інфінітив* забороненої чи дозволеної дії, яка показує залежність заборони від

усталених соціальних приписів, зустрічається в наших текстах рідко, напр., *А ўже йак Н'ікола / то ўже тогди в'іхц'е чоловіки по'став'іат / ни'маіут права туди пасту'хи гнати* // Ставища).

Оскільки звичаєве обмеження традиційної поведінки передбачає зміну заборони на дозвіл чи навіть рекомендацію, у відповідних обрядових текстах широко зустрічаються стверджувальні конструкції з вираженням можливості, дозволеності певної дії: *ўже можна + інфінітив забороненої чи дозволеної дії*: ... *то ўже можн'а забави ру'бити / аж до' посту // шо буде п'іст* (Костомлоти); *По Водохре'шченійов'і ўже можно було в'ес'іле: ру'бити / ўс'утко до Вел'кого Поста* // (Ставища); *(ўже) можно тогди або тогди ўже можно + інфінітив забороненої чи дозволеної дії*: *Йак ўже бат'ушко о'св'атит воду / криж ўводу / а бут'ілка на ст'іл / тогди ўже каже можно ўіхати ў сва'ти // ч'есом доўгі м'йас'ниц'і / а ч'есом мен'чи* (Ставища) *Аж на Паску Хри'стос Воскрес засні'вайут / тогди ўже можно зій'іти св'а'ч'оного* (Ставища). Наявність прислівників *ўже* і *тогди* у конструкції на позначення дозволеності, узвичаєності дії підкреслює тимчасовість дозволу, який змінюється на заборону в інші періоди традиційного календарного року.

У досліджуваних текстах знаходимо також предикативні одиниці зі значенням обов'язковості звичаєвої поведінки, необхідності виконання певної дії в окреслений період свят. Це стверджувальні конструкції (*треба + інфінітив*), у яких обов'язковість виконання названої інфінітивом дії передається модальним словом *треба*: *Коло хати треба і'ти йак з огн'ом дон'єсеш / шоб д'авол йа'кийс' тут не п'ит'ходиў / сата'на / в'іт'ор йа'кийс' / чи шчо //...* (Став); *...на два'нац'ату ду'церкфи треба і'ти ўже / на вс'уночну* (Костомлоти). До них наближаються за значенням формулювання, які містять пораду, рекомендацію, досвід, пов'язаний із календарною датою чи періодом, напр.: *Зачи'найуц'а запус'ти [...] / кажут / на Мако'в'ейа треба о'с'от па'лити / то не буде ро'сти* // (Ставища).

Зрідка для передачі необхідності виконання звичаєвої дії носії підляських говірок вживають конструкцію з модальним словом *мусити*, *мусово* (*мусово + інфінітив* приписуваної звичаєм дії): *...мус'ово ў ту'пи'тр'іўку так д'іт'ум ска'кати* (Костомлоти); *... А ў'дому л'іпоу / аж до'самих дверей / де ўходиш / бабки тий'і кидали / і'тоже ў'дверах мус'ат'бути б'і'рози з од'нейі і з'другей'і сторони* // (Ставища).

Незаперечний характер заборони певної поведінки на час, який у висловленні визначено темпоральним словосполученням з назвою свята чи календарного періоду у його складі, підкреслюється уведенням до тексту частки *тил'ко* (*тул'ко*), яка підкреслює, що заборона чи дозвіл чинності дійсні лише протягом названого відрізка часу. Обмежувальні конструкції також окреслюють коло учасників обряду, яким дозволено чи заборонено виконувати певну дію під час названого у контексті свята: *тул'ко + назва учасників обряду; ў'кого / той* і под., напр.: *До йана ни'хто не йіс'ц' йагуд*

/ і ї́ 'кого д'іти їм'і'рали / то ше не 'можно 'йісти // (Ставища). Подібна семантика – окреслення кола осіб, які беруть участь у виконанні певних обрядових чи яких стосується вимога дотримуватися звичаєвих заборон, притаманна також висловленням з узагальнювальними конструкціями, які зустрічаються у розглянутих нами текстах: їс'і (їс'утки) + предикат; усі + предикативна пара; шоб у 'каждому дво'р'і, 'кажди мусив + інфінітив основного дієслова; то (шоб) 'кажди + предикатив; шоб 'кажна хата, напр.: їс'утки зб'і'райу'а во'дно 'м'іс'це // (Ставища); їс'і 'л'уде 'попуд 'плашче'н'іцою і'дут / 'прикло'н'айу'а // (Ставища); 'Кажди муси'ї со'б'і 'видумати / шоб 'хороша була в'єрба / з па'перу зро'бити та'кийі ру'жич'к'і / 'повиро'б'ети / 'йак у'м'ійиш / а 'йак не у'м'ійиш / то [...] 'л'енточки по'р'іжеш / по'р'іжеш / па'п'ір той при'в'єжеш і пу'шо'ї // (Ставища). Ц'іли хати 'будут' пу'б'ірани тим на 'трійц'у / і 'кажна хата ко'п була 'ўбрана гу'лаками // (Костомлоти). А коро'ви 'йак виган'ели / то вер'бойу св'а'чоню / / по' 'йурійі / 'йак тра'ва 'їе / с 'хл'іва 'гнали / шоб 'кажди три'ма'ї 'ўже вер'бу св'а'чону і 'гнал'і // (Ставища).

До висловлювань зі значенням обмеження кола учасників звичаєвих дій входять також заперечні конструкції, напр., (ўже) н'іхто не + дієслово на позначення забороненої чинності у формі 3 особи однини теперішнього часу. За семантикою конструкція узагальнено-особова і синонімічна до формулювань їсі (їс'утки) + не + дієслово 3 ос. одн теп. часу: І ўже от чет'верга до 'Пасх'і ни'хто не 'йіс'ц' / ўже жел'ни'ку'є // (Ставища). До 'Йана ни'хто не 'йіс'ц' 'йагуд / і ї́ 'кого д'іти їм'і'рали / то ше ни 'можно 'йісти // (Ставища).

У текстах календарних обрядів функціонують також узагальнено-особові конструкції, які традиційно передають народний досвід, зокрема, узагальнено-особові речення з предикатом – дієсловом у 3 ос. множини теперішнього часу або у множині минулого часу чи простого майбутнього: То ї́ чет'вер / то ўже і'дут на два'на'ц'ит' 'йі'ванг'і'ї // то'ди со св'іч'кам'і і'дут до'дому с ог'н'ом / об'ход'ат' хату три 'рази // хто дони'се / хто не дони'се // п'іч рос'пал'у'їут' 'н'екот'орийе // (Ставища); На 'перши ден' то сн'а'дал'і / а на 'друг'і ден' воло'чебно да'вал'і / 'намет на 'перши ден' на 'виб'ітки не і'шли // (Ставища); 'Йапка на 'Спаса 'св'ат'ат' // (Став).

Рідше серед засобів вираження звичаєвих заборон вживаються означено-особові речення з предикатом у формі 1 ос. однини, коли мовець передає народний досвід через свій, напр.: І 'йак при'носим 'вербу / то' завше за 'образ / за і'кону / аж до 'другойі 'вербни'ц'і / але ни'где ни 'кидайу / тико 'спал'у'їу ї́ п'іч'к'іе // (Став).

Форми наказового способу для вираження заборони чи рекомендації вживаються лише у текстах, адресатом яких виступають діти, напр., в описі пересторог на Русалії: ни загл'а'да'ї до ку'лод'аз'а / бу там 'тебе там руса'їка / ни руса'їка тико шо там в ву'д'і / баба ја'га / там баба ја'га си'дит' там в ву'д'і // [...] а то л'а'кали діти // ї́ 'жити руса'їка // ни іди

ту^{ди} бо там ру^{са}ўка си^{ди}т' / те^{бе} зла^{па}є ру^{са}ўка // ни їди да^{ле}ко бо там в^{жи}ти ру^савка те^{бе} зла^{па}є (Костомлоти).

Серед висловлювань, які вживають для передачі звичаєвих дій, зустрічаємо також двоскладні речення з предикатом у формі теперішнього часу, напр.: Кул'адни^к'і / зв'ізда^р'і худили / придут' п^{ут} укн'о то шо спив'ати чи н'є (Костомлоти): А ўже на дру^г'і ден' / то д'іти чере^{до}йу б'єгайут по си^{лов}'і і кажди носит йайка / і виби^{ва}є або кач'єйє з гурк'і // (Ставища).

Із узагальнювальною семантикою у говіркових текстах з описом календарних обрядів функціонують також конструкції з оптативною модальністю із предикатом у формі зворотного дієслова, напр.: У^{сп}'ен':є / с'в'атиц'а зб'іж / кв'ітку св'атиц'а / мак / жито / о'вес / пше^{ни}ц'а // мак св'атиц'а // (Ставища).

Додаткову експресивну функцію, окрім вираження заборони певної поведінки, в розглянутих діалектних текстах передають фразеологічні звороти типу брон' Боже, Боже борони у сполученні з дієслівною формою, яка передає назву забороненої дії, напр.: Най б'іл'ши н'іст / то ўже та^{кий} н'іст / шо ўже н'іхто ни^{де} / і д'іт'ам / і то н'етни^ц'а і су^{бота} ниц та^{кого} не да^{вали} йісти / а сала то брун' Боже // (Ставища). Вживаються також фразеологізми, які містять в собі висловлення – психологічний паралелізм, що підкреслює строгість звичаєвої заборони, напр.: На благ^о'в'іщен':а н'і^{чо}го не можно робити / то й пташка гн'ізда не ў^йє / та^{ке} ве^{ли}ке св'ато // (Добровода).

На окрему увагу заслуговують конструкції, які передають незаперечну заборону певної дії, аргументуючи її тим, що робити таке гр'іх: Л'уд'і ц'у вербу три^{ма}ють за св'а^{ти}ми обра^{за}ми / та ни^{ко}ли не вики^{да}ють / то^{му} шо це гр'іх // (Курашево). Пуст три^{ва}є шіс'т' не^{ді}л' перед Ру^здвом // але по^{сти}ли ўс'і // по^{шла}би ўз'а^{ла} до ко^{мо}ри / але Буг бачит' г'ріх / йімо з по^{сто}м // (Полична).

Таким чином, серед засобів вираження заборони чи припису щодо звичаєвої поведінки у текстах календарних обрядів підляських говірок знаходимо різноманітні синтаксичні конструкції за модальністю та за відношенням до особи – виконавця дії. Усталеність заборони на описані дії передають заперечні конструкції, до яких входить особова форма дієслова у формі теперішнього абсолютного або минулого часу; складений предикатив з модальним словом не можна (можно) + інфінітив забороненої чи дозволеної дії. Відміну звичаєвого обмеження окресленої дії або рекомендацію звичаєвої поведінки у відповідних обрядових текстах передають стверджувальні конструкції з вираженням можливості, дозволеності певної дії, серед яких досить частотними є висловлення з прислівниками ўже і то^{гда}, наявність яких підкреслює тимчасовість дозволу, який змінюється на заборону в інші періоди традиційного календарного року. У досліджуваних текстах знаходимо також

предикативні одиниці зі значенням обов'язковості звичаєвої поведінки, необхідності виконання певної дії в окреслений період свят.

Обмежувальні та узагальнювальні конструкції окреслюють коло учасників обряду, яким дозволено чи заборонено виконувати певну дію під час названого у контексті свята. Тут широко функціонують узагальнено-особові конструкції, які традиційно передають народний досвід, зокрема, узагальнено-особові речення з предикатом – дієсловом у 3 ос. множини теперішнього часу або у множині минулого часу чи простого майбутнього. Серед висловлювань, які вживають для передачі звичаєвих дій, зустрічаємо також двоскладні речення з предикатом у формі теперішнього часу, а також односкладні означено-особові, з-посеред яких висловлення з предикатом у формі наказового способу адресують тільки до дітей. Додаткову експресивну функцію, окрім вираження заборони певної поведінки, в розглянутих діалектних тестах передають звороти *брон'* *Боже*, *Боже борони*, *гр'іх* у сполученні з дієслівною формою, яка передає назву забороненої дії.

ФОРМУЛЮВАННЯ НАСЛІДКУ ДОТРИМАННЯ / НЕДОТРИМАННЯ ЗВИЧАЄВОЇ ВИМОГИ ПОВЕДІНКИ

Як показують наші попередні дослідження⁵, одним із важливих елементів семантичної структури формул традиційних заборон у повсякденній поведінці є конструкція, яка передає наслідок недотримання такої заборони, напр., *Не можна зашивати на собі одяг, бо розум зашиєш*; *Не можна свистіти в хаті – щастя просвистіш*; *Не можна двом людям одночасно витирати руки одним рушником, бо посваришся*; *Не можна струшувати воду з рук, коли помиєш, бо з кожної краплі, яка впаде на землю, вродиться чорт* та под. Характер передбачуваного наслідку може бути тут найрізноманітнішим, він визначається причиною появи заборони, яка може впливати з вимог народної педагогіки, пояснюватися вірою в магію слова та в магію ритуальної дії.

Семантика заборон певних дій під час сімейних обрядів також різноманітна, хоч загалом вона підпорядкована основній меті сімейного обряду: забезпеченню народження здорової дитини в родильному обряді, забезпеченню щасливого життя молодої родини у весільному обряді та забезпеченню спокійного переходу душі в потойбічний світ та захист живих від світу мертвих в поховальному обряді.

На відміну від формулювань традиційних заборон виконання певних дій у побуті чи під час сімейних обрядів, висловлення, які вербалізують звичаєву поведінку в календарному році, рідко містять конструкції на позна-

⁵ Л. Фроляк. *Вербалізація поведінкового табу в українських східностепових говірках*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Wyd. UMCS, Lublin 2008, s. 55–68.

чення наслідку недотримання вимоги щодо певних дій, оскільки такі заборони /рекомендації входять до загального контексту свята чи календарного періоду й залежать від його семантики у світогляді носіїв культури.

Причини заборони / припису поведінки під час календарних свят чи періодів календарного року також неоднорідні. Якщо заборона формується під впливом релігійних переконань, то найчастіше причина формується як *гр'іх*, тобто заборонена дія сприймається як відхід від прийнятих релігією норм поведінки, напр.: // *Гріх топтат св'ячону вербу / то му нав'іт наймен'ч'і г'ілочк'і спал'ували на вогні // Осв'ячену вербу можна тіко спалит* // (Курашево). *На благо'в'іщен: 'а н'ічого не можна робити / гр'іх* // (Полична). *Ниц ни давали йісти / Буг бачит' / г'ріх / йімо з по'стом* // (Полична).

Нерідко причина заборони пояснюється легендою або віруванням у певні надприродні явища. Так, заборона їсти чорниці до Івана-Купала пояснюється віруванням у те, що душі померлих дітей не одержать ягід на тім світі, якщо мати поїсть ягід до цього свята (у інших регіонах ця заборона стосується яблук і локалізується в часі інакше – до Спаса), напр.: *До Йана ни'хто ни йіс'ц' йагу'д / і ў 'кого 'д'іти ўм'і'рали / то ше ни можно йісти [...]* бо йак дит'атко сто'іт ўже на тім 'св'іті / о'но мре і сто'іт ў кол'ейце шоб // бо то йім да'йут і ўже йак йагоди да'йут / і ўже 'мати ўжи'ла тут / то 'кажут / ти ўже 'дитка не до'станиш / бо ўже тво'йа 'мати ўжи'ла // (Ставища).

Заборона ходити до лісу в день свята Воздвиження Хреста Господнього пояснюється народним віруванням в те, що у цей день в лісі збираються гади: *На воздвижен'їе до 'л'іса не можна йти / бо у'ж'і хова'йуц':а / они то'гди зб'ірайуц':а ў 'купу і хова'йуц':а ў но'р'і // Одна пу'шла до 'л'іса / шоб'н' то'йе /а там 'купа 'ет'іх у'ж'іў і де не 'гл'ене / ўже ни'ма де вт'ікати / т'іл'ко йіх йе // ўже зб'ірайуц':а [...]* А ти'пер і'дуть / бо ўс'і ти'пер / [...] не 'в'іру'ють ў 'Бога / а у'ж'і / то чор'ти // (Ставища).

Заборона певної дії під час свята Русалій часто пояснюється активізацією недобрих сил у цей день, від яких потрібно вберегтися, напр.: *ни загл'а даї до ку'лод'аз'а бу там те'бе там ру'саўка / ни ру'саўка 'тико шо там в ву'д'і / баба ја'га / там баба ја'га си'дит' там в ву'д'і // а то л'а'кали 'діти // ў 'жити ру'саўка // ни їди ту'ди бо там ру'саўка си'дит' / те'бе 'злапа'є ру'саўка // ни їд'и да'леко бо там в 'жити ру'саўка те'бе 'злапа'є // (Костомлоти).*

Необхідністю захиститись від нечистої сили пояснюються й деякі інші приписи звичаєвої поведінки. Так, з громничною свічкою не можна йти відразу до хати, необхідно спочатку обійти хату з нею: *Коло 'хати 'треба і'ти / йак з огн'ом доне'сеш / шоб 'д'авол йа'кийс' тут не п'ит'ходиў / сата'на / в'іт'ор йа'кийс' чи шчо* // (Ставища).

Зустрічаємо також серед текстів календарних обрядів формулювання заборон, які за своєю прагматикою подібні до заборон, продиктованих

народною педагогікою, де називається конкретний наслідок забороненої дії – шкода для здоров'я, невдача у справах, тощо. До таких можемо віднести, напр., заборону гратися у вибитки в перший день Великодня, де наслідком недотримання вимоги вказується завдання собі шкоди: *Навет на перши ден' на виб'ітки не ішли / бо / каже/ йак тико будеш битис'а на йейц'а / то пал'ц'і будеш зб'івати / пазур'і на ногах //* (Ставища).

Поява більшості заборон і рекомендацій пояснюється загальним розумінням свята, якого стосується звичаєвий припис. Міркування С. Толстой щодо приписування дням тижня „деяких семантичних рис, які визначають прагматику народного календаря, тобто дію тих чи інших практичних заборон”⁶, безперечно, стосуються і календарних періодів і дат. Так, святам новорічного циклу, зокрема притаманна виразна ознака початку, тому все, що робиться у ці дні, за народними переконаннями, буде тривати протягом усього року. Звідси, напр., виникають формули заборони на Різдво позичати будь-що у кого-небудь, *бо ц'ілий рок будеш позичат* (Курашево).

Оскільки загальна семантика календарних свят та приурочених до них обрядів пов'язана із приверненням на бік селянина світливих сил, які б допомогли примножити врожай, приплід, забезпечили здоров'я господарям і їхнім родинам, то дотримання заборон певних дій у контексті свят сприймається як засіб, що сприяє цій меті й охороняє від недобрив сил. Тому загальні наслідки недотримання заборон самі собою зрозумілі й часто не потребують окремого формулювання. Саме тому у висловленнях, що вербалізують заборони в календарних обрядах, формулювання причини чи наслідку такої заборони не належить до обов'язкових елементів.

Однак, говіркові тексти з описом календарних обрядів містять матеріал, важливий для наближення повного розуміння науковцями усіх причин появи поведінкового табу та звичаєвих приписів, а також для ареальної характеристики досліджуваного явища, яке потребує подальшого розгляду.

ОСНОВНИЙ ЗНАЧУЩИЙ ЕЛЕМЕНТ ЗВИЧАЄВОЇ ЗАБОРОНИ ЧИ ПРИПИСУ – НАЗВА СИМВОЛІЧНОГО АТРИБУТУ ОБРЯДУ

До обов'язкових елементів тексту, який містить припис чи заборону поведінки під час календарного свята, належить означення предметів чи понять, які визначають місце магичну дії чи заборони у світоглядній концепції носіїв говору, пояснюють появу поведінкового табу чи припису. Ці предмети мають різну семантику й функціональне навантаження в календарному обряді.

Серед таких значущих предметів знаходимо матеріальні об'єкти, символічне значення яких відносить їх до визначальних концептів

⁶ С.М. Толстая, *К соотношению христианского и народного календаря у славян: счет и оценка дней недели* [в:] Полесский народный календарь, Москва, Изд-во „Индрик”, 2005, с. 537.

традиційного світогляду слов'ян. Це, напр., *вікно, колодязь, мак, кутя, кисіль, паска, сіль, яблуко, ягоди, вуж, віник, піч* та ін. Традиційна семантика цих символів у повсякденних календарних обрядах не завжди збігається з їхнім значенням у традиційних правилах повсякденної поведінки чи у контексті сімейних обрядів. Не маючи на меті виконання повного аналізу матеріалу у цій статті, розглянемо лише деякі приклади функціонування лексем із символічним значенням у текстах, пов'язаних з календарними обрядами у говірках Підляшшя, щоб виявити їх роль у формуванні звичаєвих заборон чи приписів.

Так, лексема *вікно* на позначення відповідного концепту з'являється у текстах календарних звичаїв та обрядів, у яких описано магічні дії та строгі заборони певної поведінки, основані на символіці вікна як „отвору”, „переходу”, що забезпечує зв'язок двох світів – світу людини й іншого – невідомого, потойбічного світу⁷. В українській культурі вікно як магічний предмет виконує різні функції. Так, у різних регіонах України, зокрема на Покутті, нами записано тексти, які свідчать про сприйняття вікна як магічного предмета, який виступає основним елементом обряду, що забезпечує здоров'я слабій дитині. Якщо дитина дуже хворіє й рідні бояться, що вона помре, дитину потрібно перехрестити, назвавши ім'ям батька, а, принісши додому, передати її матері через вікно, що разом зі зміною хрещеного імені, можливо, символізує нове народження дитини й повинно вберегти її від смерті.

У календарних обрядах вікно теж несе свою семантику ланки між двома світами – святим, магічним і повсякденним, перший з яких забезпечує людям здоров'я і достаток або передає бажану приховану від людини інформацію про майбутнє. Як зазначається у науковій літературі⁸, таку функцію виконує вікно у різдвяних обрядах, зокрема, у колядуванні й щедрюванні, де колядники й щедрівники грають ролі постатей з магічного світу й одержують пожертву у вигляді обрядової їжі, подарунків (пироги, горіхи, ковбаси, пізніше – цукерки), яку господарі, як представники світу повсякденного, передають їм через вікно, що відображено, напр., у щедрівці, записаній нами від носіїв східностепових говірок: *Щедрівочка щедрувала До віконця припадала, Чи ти, тітко, напекла, неси пиріг до вікна*. На всій українській етнічній території, в тому числі й на Підляшші, дівчата гадали, підслухаючи під вікном, якщо дівчина почує „с'їдай”, то не вийде в цьому році заміж, якщо ж „їди” – то вийде заміж (усі села).

У матеріалах говірки села Ставища символіку вікна як зв'язної ланки між магічним і повсякденним підтверджує також текст: *На божє наро́дзен':е то т'іко ход'ат з тв'аздо́йу // то кол'а́дуйут / але ход'ат т'іко пуд о́кнам'і / з тв'аздо́йу до хати не і́дут* Ставища). Як бачимо,

⁷ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Словник-довідник, Київ 2006, с. 94–95.

⁸ E.E. Lewkijewska, *Semantyka okna w tradycyjnej kulturze Słowian wschodnich*, Etnolingwistyka, t. 16, 2004, Lublin, s. 173–177.

простір поза оселею, виражений словосполученням *пуд 'окнам'і* утворює протиставлення з простором у хаті, до якого не повинні вступати колядники з *тв'а'здойу* як представники іншого світу, оскільки втрачається відокремленість двох світів, а з нею і можливість обміну між ними. Інформанти зауважують, що знання про цей обов'язковий елемент обряду втрачається: *Ти пер ўже до хати і дут з тв'аздойу ўс'і //* (Ставища).

Символіка вікна як отвору, через який може зайти потойбічна нечиста сила виявляється також у ритуальному малюванні хрестів біля вікон і дверей, що зафіксовано повсюди на Підляшші. Таким чином, семантика вікна у календарних обрядах Підляшшя не відрізняється від символічного значення цього атрибуту в обрядах інших регіонів України. Однак, з тек-стів досліджуваних підляських говірок видно, що у свідомості носіїв говорів ще зберігається розуміння семантики вікна як символу переходу між світами.

Те, що учасники різдвяних обрядів виконують ролі представників іншого світу, підтверджує побутування вимоги зміни зовнішнього вигляду, переодягання, яка зафіксована в багатьох населених пунктах Підляшшя. Так, Н. Андросюк відзначає на Білосточчині звичай водіння „ведмеда”⁹. У наших матеріалах знаходимо також відомості про водіння „кози”, „ведмеда”, „циганки з дитиною” *Ходил'і цигани / 'старша 'пані була / накла'дала 'шанку / ко'жух і 'шла //* (Полична). А. Дудек-Шумигай відзначає у говірці с. Довгоброди, що в останній вечір старого року по хатах з новорічними привітаннями ходили *пере'биран'ц'і*: *ху'дили та'к'і пере'биран'ц'і / пере'би'ралис'а чоло'в'ік за 'бабу / баба за чоло'в'іка / жеби то ни'хто ни ту'знаў / з 'брукви 'зуби / то таке страш'ноіе / і до'п'ір при'ходили сп'ивати //*¹⁰. Важливим, на нашу думку є те, що в цьому обряді відбувається зміна зовнішності не тільки за схемою *свій – иний*, як у переодяганні в „цигани”, але й нівелюється ознака статі, а також змінюється обличчя на своєрідну „страшну” маску, яка відрізняється від звичних облич (зуби з редьки, фарбовані буряком щоки тощо), що може також символізувати протиставлення звичного „цього” і страшного „того” світу. Переодягання учасників календарних обрядів Підляшшя має різноманітні форми, і символіка атрибутів цієї обрядодії також потребує окремого вивчення, зокрема в типологічному і ареальному аспектах.

Значення має також наявність символічних атрибутів, виконаних із соломі, для якої характерна багатозначність у новорічних обрядах: *со'лома ('с'іно)* як залишок від минулорічного врожаю несе в собі семантику множини (примноження), минулого врожаю, минулої зими, що виявляється в звичаях носіїв підляських говірок у таких обрядодіях, як:

⁹ N. Androsiuk, *Obrzędy związane z wigilią Nowego Roku i wigilią Trzech Króli na Białostoczczyźnie* [w:] *Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim*, Ryki 2003, s. 87–100.

¹⁰ A. Dudek-Szumigaj, *Nominacja obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia*, Praca doktorska, Lublin 2005, s. 79.

– настеляння соломи під скатерку на святковому столі; вистеляння доріжки між дворами закоханих;

– приготування кол'ади, гнізда із соломи (сіна), перевесла, кропила¹¹, напр.: *Бирут хл'ієб / св'ічку запал'уйут / обход'ет клун'у / крест стаўл'ат кредойу / хл'ієб ў рушник зав'івайут / бирут воду св'ачону і кропила с того жита шо принос'ат на кол'аду [...] і о'кропл'уйут клун'у / хливи / хати і крижики кредойу пишимо на дверах / на хл'івов'і / ў хату / на колод'азі //* (Ставища);

– виготовлення і спалювання обрядової ляльки з соломи: *Йак стоїт страх на ворони / то ми такийі робили //* (Ставища);

– виготовлення обрядового головного убору з соломи для обряду „будіння” дерев;

– обв'язування дерев солом'яним перевеслом;

– міряння довжини витягнутих з-під скатерті соломин з метою гадання: *с'іно клали / і вже т'агнут' / хто бул'ше вит'агне / тої довший буде жив'іти / а хто менше то хуц' і ўмре //* (Костомлоти). *Ой такий то л'он / такий то л'он буде вел'кий рости //* бо *каждий с'ійаў л'он і жеб буў вел'кий //* *йак вит'агнеш вел'кий / вел'ке с'іно та'коє / то буде л'он вел'ки* (Ставища).

Головний убір із солом'яним перевеслом символізує перетворення учасників обряду будіння дерев, записаного у селах Підляшшя, на представників іншого світу, яким солома передає свою магічну функцію атрибуту зими, яка набуває сили тільки після проходження певної межі – дванадцятої години: *Каждий см'іт'ух м'іў / і тийі см'іт'ухи понапл'ітайімо //* то *треба було так'уйу ко'сойу / вар'кочом та'ким плісти //* і *йаг ўже дв'інац'ат' / ўже ми на дво'р'і би'remo / перев'асла ссулом'і робимо і накла'дайім йім тийі см'іт'ухи на хустки / на шапки / і ідем пуд'кажду'грушу / пуд'кажду'йаблун'у //* (Ставища).

Для результативності магічної дії необхідно здійснити перехід – передачу значущого атрибуту (тут – *перев'асла с:улом'і*) між символічними представниками двох світів: *Груша! Обудис'а! Новий год наро'диўс'а! І туйу'грушу обв'езуйут тим перев'азлом //* і *кіл'ко було груш / ўс'і'груш'і на новий год обв'езани //* (Ставища). Слід підкреслити також обов'язковість вербального елементу – звертання до плодівих дерев із закликком пробудитися. Значущий елемент цього звертання – уособлення усіх дерев у груші або яблуні – важливих джерел харчування місцевого населення. Плоди груші, зокрема, сушені, як значний у місцевому харчуванні елемент займає також дуже важливе місце в народних обрядах, напр., у поминальних: *Завше мусиў бути ком'пот с су'шених'грушок чи*

¹¹ Див. опис функціонування назви *кол'ада* і пов'язаних з солом'яним і сіном новорічних обрядів у статті Фелікса Чижевського: F. Czyżewski, *Uwagi o polsko-ukraińskim pograniczu kulturowym na przykładzie nazwy kolada* [w:] *Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim*, Ryki 2003, s. 107–130.

¹йаблук // (Мохнате); Ком¹пот¹ мус'іу¹ бут'і з гру¹шок // (Ортель К.). Гру¹шчанка була на кол'а¹ду // (Збуч).

Отже, солома як багатозначний атрибут календарних обрядів також виявляє подібність до загальноукраїнської семантики цього символу. Важливими для розуміння значення різдвяної символіки в календарних обрядах Підляшшя та стану збереження давнього світогляду виявляються архаїчні звичаї виготовлення ¹страха із соломи та см'іт'у¹х'іу¹ солом'яних головних уборів для обряду будіння дерев.

Прикладом функціонування атрибуту календарного обряду з відмінними від загальноукраїнських елементами символіки є, напр., мак, який виявляє в текстах підляських говірок енантіосемічне значення: символу заперечення якогось негативного явища і протилежного йому символу примноження. У науковій літературі відзначається, що „образ-символ мак в українському народному світобаченні пов'язаний із його чудодійними властивостями. За давніми віруваннями, мак оберігає людину від злих духів (відьом, упирів). Якщо насінням маку посипати домівку, туди не зможе проникнути лиха сила, аж поки не збере всі зернятка. Зерном маку, освяченим на Маковея або Спаса, обсипали дійну корову, аби вберегти її від відьми”¹². Мак як захисний засіб від ворожих людині потойбічних сил відомий на переважній частині території слов'янського світу, що ілюструють, напр., тексти: Йак л'і'х'ііе прика'сайуца при'ходз'іц' // Маком хату обси'пайуц' (Бостинь Лунинецького району Брестської області), То пус'те ходит' // Маком обси'пайут' // Поки позби'раіе / то п'івен' засні'ваіе (Радехів Любомльського району Волинської області)¹³.

Протилежне значення спостерігаємо в текстах, які містять опис обряду викликання дощу: Ус'п'ен'е / св'атиц'а зб'іж / кв'ітку св'атиц'а / мак / жито / овес / пшаниц'а // Мак св'атиц'а дл'а того / шоб йак / о / йак дошч ни падаіе / то сипайут' у ко'лод'аз'а мак / шоб дошч по'падау // Ми прои'лий год зб'і'ралис'а / чи'тали как то не було до'шчу // То прои'лий год ба'би зб'і'ралис'а на до'рози / мо'лилис'а / хо'дили / і у ко'лод'аз'а сипали мак // (Ставища)¹⁴.

Деякі календарні обряди відрізняються від загальноукраїнських самими атрибутами, які вживаються у цих обрядах, напр., поруч із заборонаю їсти яблука до Спаса, яка побутує на більшій частині етнічної території України, на Підляшші існує як заборона їсти ¹йагуди „чорниці”: По ¹йагуди ¹йіздила / бо то по'мочний на ¹Йана // До ¹Йана ни'хто ни ¹йіс'у' ¹йагуд / і у'кого ¹д'іти ¹йм'і'рали / то ше ни ¹можно ¹йісти [...] // (Ставища).

¹² В. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ, Вид-во „Плай”, 1996, с. 123–124. *Українська минувшина*, Історико-етнографічний довідник, Київ, 1994, с. 229.

¹³ В. Конобродська, *Поліські повір'я, легенди, перекази про „ходячих” мерців та запобіжні заходи проти їх „ходіння”*, „Діалектологічні студії 2. Мова і Культура”, Львів 2003, с. 228.

¹⁴ Порівн.: Н. Антропов, *Кодовая структура белорусских обрядов и ритуалов, связанных с вызыванием дождя*, *Etnolingwistyka*, t. 16, 2004, Lublin, s. 241–255.

Як бачимо, розгляд деяких прикладів функціонування символічних атрибутів календарних обрядів показує, що до світоглядної системи носіїв підляських говірок входять елементи, характерні для традиційного світогляду слов'ян. Тексти, які вербалізують традиційні заборони і рекомендації, виявляють збереження втрачених в інших регіонах України архаїчних елементів, функціонування різних типів деяких обрядодій (напр., звичай переодягання колядників), що говорить про мозаїчний характер мовно-культурного регіону. Тут виявляються також деякі відмінності як в семантиці символів (напр., символіка та функціонування *маку*, *соломи*, *груші*), так і в складі символічних елементів (напр., виготовлення *см'ят'у¹х²і³*, заборона їсти *й⁴агуди* до Івана Купала, обов'язковість компоту з сушених груш як поминальної страви).

Назви атрибутів календарних свят, як елементів концептуальної системи носіїв підляських говорів, відіграють визначальну роль у формування семантики заборон чи звичаєвих рекомендацій.

Розгляд структури висловлень, які містять пов'язані з календарними обрядами звичаєві заборони, рекомендації чи приписи, виявив, що за своєю будовою вони відрізняються від формулювань табу у повсякденній поведінці, а також від висловлень, які містять заборони певних дій під час сімейних обрядів.

Специфіка вербалізації поведінкового табу в текстах календарних обрядів полягає у наявності обов'язкового для таких висловлень елемента – темпоральної конструкції, яка означає період, протягом якого діє заборона виконання певних дій. Словосполучення з часовою семантикою також позначає межу в традиційному календарному році між періодами заборони / дозволу чи обов'язковості чинності.

Приписи звичаєвої поведінки у підляських говірках формулюються, як заборона, рекомендація, вимога чи дозвіл на виконання обрядових чи побутових дій, які адресовано до членів мовно-культурної спільноти. Засобами вираження названої семантики є предикативні конструкції, спеціалізовані для передачі суспільного досвіду, насамперед, узагальнено-особові речення. До семантичної структури висловлень входять елементи, які виражають значення обов'язковості / необхідності дотримання певного звичаєвого припису, а також вирази, які окреслюють коло адресатів звичаєвої вимоги.

На відміну від формулювань традиційних заборон виконання певних дій у побуті чи під час сімейних обрядів, висловлення, які вербалізують звичаєву поведінку в календарному році, рідко містять конструкції на позначення наслідку недотримання вимоги щодо певних дій, оскільки такі заборони / рекомендації входять до загального контексту свята чи календарного періоду й залежать від його семантики у світогляді носіїв культури.

До обов'язкових елементів семантичної структури висловлень зі значенням звичаєвої заборони чи припису належать означення атрибутів

календарного свята чи періоду, які одночасно становлять визначальні концепти традиційного світогляду носіїв культури Підляшшя. Символічне значення цих структурних елементів виявляє як спільні загальнослов'янські чи загальноукраїнські риси у концептуальній системі носіїв підляських говірок, так і специфічні ознаки традиційної когніції світу, яку відображено в календарній обрядовості цього регіону.

Список населених пунктів

Версток – гміна Дубичі Церковні, Гайнівський повіт, Підляське воєводство
Вирики – гміна Вирики, Володарський повіт, Люблінське воєводство
Добровода – гміна Клешелі, повіт Гайнівка, Підляське воєводство
Довгоброди – гміна Ганна, Люблінське воєводство
Жукув – гміна Володава, Люблінське воєводство
Збуч – гміна Чижі, Гайнівський повіт, Підляське воєводство
Кобиляни – гміна Тересполь, повіт Біла Подляська, Люблінське воєводство
Костомлоти – гміна Кодень, повіт Біла Подляська, Люблінське воєводство
Курашево – гміна Чижі, Гайнівський повіт, Підляське воєводство
Мохнате – гміна Гайнівка, Підляське воєводство
Носув – гміна Лісна Подляська, Більський повіт, Люблінське воєводство
Ортель К. – гміна Біла Подляська, Люблінське воєводство
Полічна – Гайнівський повіт, Підляське воєводство
Ставища – гміна Черемха, Гайнівський повіт, Підляське воєводство

THE ISSUE OF BEHAVIORAL TABOO VERBALIZATION IN UKRAINIAN DIALECTS OF THE PODLASIE REGION

Summary. The paper is devoted to definition of the structure and semantics of the formulas of traditional behavioral prohibitions in the Podlasie's Calendar Rites. The author presents the mandatory structural items, describes the temporal expressions, defines the lexical and grammatical means of expressing the prohibition of certain actions, draws attention to the calendar rites attributes role in formation of the traditional behavioral prohibitions.

Key words: behavioral prohibitions, Calendar Rites, Ukrainian Podlasie dialects, linguistic picture of the world